

2. ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΤΙΚΟΥ κ. ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Με συνείδηση βαρύτατης εϋθύνης και με πολλούς δισταγμούς προτίμησα, στη σημερινή τιμητική εκδήλωση, να μιλήσω για τις τραγωδίες του Ἰσικελιανού, γιατί νομίζω πώς οὔτε ἀρκετὰ ἔχουν ἐρευνηθεῖ καὶ σχολιαστεῖ, οὔτε με οὐσιαστικές παρατηρήσεις ἔχουν τοποθετηθεῖ στη θεατρική μας ζωὴ, παλαιότερη καὶ νεότερη. Πολλὰ καὶ σημαντικὰ ἀκούσαμε καὶ θ' ἀκούσουμε καὶ περισσότερα ἀκόμη θὰ διαβάζουμε κάθε τόσο γιὰ τὴ μεγάλη προσφορὰ τοῦ Σικελιανοῦ, πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ. Καὶ εἶμαι βέβαιος ὅτι ὅλοι, χωρὶς προσπάθεια καὶ ἀπὸ ὁποιαδήποτε, σκοπιὰ κι ἂν δοῦν τὸν ποιητὴ, θὰ μείνουν σύμφωνοι γιὰ τὴν ἐλληνικὴ του συνείδηση καὶ τὴν τόση καρποφορία της σὲ καλὲς καὶ σὲ δύσκολες ὥρες, πὸν μόνο ὅσοι ἔχουν πολὺ στενὸ χῶρο στὴν ψυχὴ τους καὶ στὴν καρδιά τους δὲν μπόρεσαν νὰ τὴν δεχτοῦν καὶ νὰ τὴν χαροῦν. Ὡστόσο, ἂν τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Σικελιανοῦ εἶναι ἀναμφισβήτητα ἓνα μεγάλο κεφάλαιο τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας, τὸ θέατρό του, τριάντα ὀχτὼ χρόνια ἔπειτ' ἀπὸ τὸ θάνατό του, πιστεύω ὅτι ἀκόμα μένει ἓνα δύσκολο πρόβλημα, ὅπως παραδέχτηκαν καὶ σὲ ἄλλες τιμητικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὸν ποιητὴ ὅσοι μίλησαν γιὰ τὶς τραγωδίες του με γνώση τῶν ἐιδικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ θεάτρου. Κ' ἐδῶ εἶναι ἡ εϋθύνη τῆς σύντομης ὀμιλίας μου, πὸν πρέπει, ἂν δὲ μπορέσει νὰ λύσει αὐτὸ τὸ πρόβλημα, τουλάχιστον σωστὰ νὰ τὸ καθορίσει κ' ἔτσι νὰ βοηθήσει στὴν ἐκτίμηση τῶν ιδιότυπων δυσκολιῶν πὸν παρουσιάζει.

Τὸ θέατρο τοῦ Σικελιανοῦ εἶναι πρόβλημα δύσκολο καὶ γιὰ τὸ σκηνοθέτη καὶ γιὰ τὸν ἠθοποιὸ καὶ γιὰ τὸν κριτικὸ καὶ πολὺ περισσότερο γιὰ τὸ θεατῆ, ἂν δὲν τὸν ἔχουμε ἀρκετὰ προετοιμάσει. Κι ἀμέσως, κυρίες καὶ κύριοι, πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ μικρὴ ἀναδρομὴ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε τὸ μονοπάτι πὸν θὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴ γένεση τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοῦ Σικελιανοῦ, στὴ ρίζα του καὶ στίς εὐρύτερες προθέσεις του. Βέβαια, αὐτὴ τὴ στιγμή δὲν θὰ ἦταν εϋκολο οὔτε καὶ χρήσιμο νὰ περιπλανηθοῦμε στὴν κοσμοθεωρία τοῦ ποιητῆ καὶ στὴ Δελφικὴ του ἰδέα, πὸν εἶναι τὸ ὑπόστρομα τῶν Δελφικῶν ἑορτῶν. Ἄν ἐπιμείνουμε ὅμως, ἔστω καὶ λίγο, θὰ δοῦμε ὅτι ὄχι μόνο ἀπὸ κεῖ ξεκίνησε ὁ θεατρικὸς λόγος τοῦ Σικελιανοῦ ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη προσπάθειά του γιὰ μιὰν ἀξιολογότερη πνευματικὴ ζωὴ καὶ μέσα σ' αὐτὴν γιὰ μιὰν ἀναποποθέτηση τοῦ θεάτρου μας καὶ ἐιδικότερα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἀπὸ τὸν κλειστὸ χῶρο καὶ τὴν ἀπόδοσή του στὸ ὑπαιθρο, κάτω ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ἥλιο πὸν εἶδε τὴν ἀρχαία τραγωδία, τὴν εὐλόγησε καὶ τῆς ἐχάρισε τόση λάμψη καὶ τόση διάρκεια. Νομίζω μάλιστα ὅτι κάτι περισσότερο θέλησε ὁ Σικελιανός: Ἄνατροπὴ ζήτησε τῶν θεατρικῶν συνηθειῶν μας καὶ ἐπιστροφὴ στὸ λαϊκὸ θέαμα με τὴν εὐρύτατη καὶ ὑψη-

λότατη ἀποστολή του. Κ' ἐδῶ βλέπω μιὰν ἐντελῶς πρωτοποριακὴν προσπάθεια τοῦ Σικελιανοῦ. Κι ἄς μὴν ξαφνιάσει ἡ λέξις: κάποτε ἡ οὐσιαστικὴ πρωτοπορία γίνεται μὲ παλιά, δοκιμασμένα ἀλλὰ καὶ ἀνανεωμένα ὄλικά. Ὅπωςδήποτε, ἐδῶ βλέπω μιὰ προσπάθεια, πὸν δὲν ἀπέδωσε ἀμέσως, ἀλλὰ, χωρὶς καμιάν ἀμφιβολία, προετοίμασε αὐτὸ πὸν ἔχουμε καὶ προβάλλουμε τώρα στὴν Ἐπίδαυρο, στὸ Ἡρώδειο, στὴ Δωδώνη, καὶ σὲ ἄλλα ἀρχαῖα θέατρα. Πλάι του καὶ πρὶν κ' ἔπειτα ἀπὸ τὸν Σικελιανὸ ἐμόχθησαν κι ἄλλοι γιὰ τὴν ἴδια μεταβολή, γιὰ τὴ διαμόρφωση, γιὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ θεατῆ τοῦ ὑπαίθρου καὶ δὲ θὰ ἤμαστε δίκαιοι ἂν ξεχνούσαμε τὸν Φῶτο Πολίτη, τὸν Δημήτρη Ροντήρη, τὸν Λίνο Καρζῆ, τὸν Ἀλέξη Μινωτῆ, τὸν Κάρλο Κούν, — ἀκόμα καὶ τὸν Ἀλέξη Σολομὸ πὸν κι αὐτὸς ὑπηρετήσε τὴν ἀρχαία κωμῳδία, — ὅσους ἐργάστηκαν, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν τους ἀλλὰ μὲ κοινὸ τελικὸ σκοπὸ τὴ μεταφορὰ τοῦ τραγικοῦ θεατρικοῦ λόγου στοὺς χώρους πὸν γεννήθηκε κ' ἐκεῖ μπορεῖ νὰ δείξει καὶ τὸν ὄγκο του, καὶ τὸ βάρος του, καὶ τὸ πλάτος του, πὸν κλείνει τὴ ζωὴ μὲ τὰ μεγάλα καὶ βασικά γεγονότα της καὶ τὶς αἰώνιες ἀντιθέσεις της καὶ ὄχι τὶς ἀπλὲς καὶ ἰσχνὰς λεπτομέρειες ἢ τὶς ἀκαθόριστες καὶ θολὰς ἰδιομορφίαις τοῦ νεότερου κοινωνικοῦ βίου, πὸν εἶναι τὸ θέμα ἑνὸς μεγάλου μέρους τοῦ σημερινοῦ θεάτρου. Ξέρω πολὺ καλά ὅτι δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πὸν ἀρνοῦνται θεατρικὴ πείρα στὸν Σικελιανὸ, δηλαδὴ τὴν τεχνικὴ πὸν ἐξασφαλίζει τὴν ἐπιτυχίαν στὸ θέατρο τοῦ *salon fermé*, τοῦ κλειστοῦ καὶ περιορισμένου χώρου, πὸν συχνὰ μικραίνει τὸ μῆνυμα πὸν πρέπει νὰ δίνει ὁ ἔντεχνος λόγος, εἴτε ἀφηγηματικὸς εἶναι, εἴτε λυρικός, εἴτε θεατρικός. Καὶ ἀσφαλῶς ἡ γνωστή, ἡ συνηθισμένη τεχνικὴ, αὐτὴ λείπει ἀπὸ τὶς τραγωδίαις τοῦ Σικελιανοῦ, δηλαδὴ λείπει ἡ ἐξωτερικὴ δράση, ἄφθονος ὅμως εἶναι ὁ οὐσιαστικὸς λόγος, πὸν καλεῖ τὸ σκηνοθέτη καὶ τὸν ἠθοποιὸ νὰ δημιουργήσουν κι αὐτοί, τὸ ὑπογραμμίζω: νὰ δ η μ ι ο υ ρ γ ἡ σ ο υ ν, δηλαδὴ νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὸν ποιητὴ καὶ νὰ δώσουν ἄρτια θεατρικὴ μορφὴ στὸν ποιητικὸν λόγον, καλὰ ὁργανωμένη σκηρικὴ παρουσία στὸν κοχλασμὸ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν δραματισμῶν του. Ἔχουμε δηλαδὴ μὲ τὸ θέατρο τοῦ Σικελιανοῦ τὸ μεγάλο πρόβλημα πὸν ὑπογραμμίσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὁμιλίας καὶ καλοῦνται νὰ τὸ λύσουν οἱ σκηνοθέται μας καὶ οἱ ἠθοποιοί μας. Ἀλλὰ μήπως καὶ στὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ θέατρο καὶ στὸ κλασικὸ θέατρο ὅλων τῶν περιόδων, δὲν ἄνοιξε τὸ δρόμον ἐπαφῆς του μὲ τὸ σημερινὸ θεατὴ ὁ σκηνοθέτης, βέβαια μὲ πρωτοβουλίας νόμιμες, συχνὰ ὅμως καὶ μὲ ἀθαιρεσίαις πὸν δείχνουν φαντασία καὶ δημιουργικὴ δύναμη; Μήπως τὸ ἴδιο δὲν ἔγινε καὶ δὲ γίνεται καὶ μ' ἕναν ἄλλον ποιητικὸν λόγον, μὲ τὸν βαθύτερον ποιητικὸν λόγον, ὅπως θέλουν πολλοὶ νὰ τὸν βλέπουν, μὲ τὸν λόγον τοῦ θεάτρου τοῦ παραλόγου, πού, σὲ πολλὰς περιπτώσεις, μπόρεσε νὰ σταθεῖ στὴ σκηνὴ μόνον μὲ τὴν προσπάθειαν τοῦ σκηνοθέτη πὸν ἔχει τὴ δύναμιν νὰ δημιουργεῖ κι αὐτός, ἂν ἔχει φαντασία

δημιουργική; Αὐτὴ τὴ δημιουργικὴ φαντασία ζητοῦμε κι ἀπὸ τὸν Ἕλληνα σκηνοθέτη καὶ τὸν Ἕλληνα ἠθοποιὸ γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σικελιανοῦ.

Ἀπαραίτητο ὅμως εἶναι νὰ ἀντλήσουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Σικελιανὸ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ θὰ βοηθήσουν στὴ δύσκολη προσπάθεια τοῦ σκηνοθέτη. Κι ὅσοι ἀποροῦν πῶς ὁ συχνὰ ἐξωκοινωνικὸς λυρισμὸς τοῦ Σικελιανοῦ πλησίασε τόσο πολὺ τὴ σύγχρονη κοινωνία κ' ἔγινε, ἔμμεσα ἔστω, συμμετοχὴ σὲ ἀγῶνες ὄχι πιὰ μὲ τὴ Μοῖρα, τὸ μεγάλο στόχο τοῦ ὑψηλοῦ τραγικοῦ λόγου, ἀλλὰ μὲ τοὺς νόμους ποὺ χάλκεψε ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ τοὺς κάμει δεσμὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὅσοι δυσκολεύονται νὰ παρακολουθήσουν τὸν Σικελιανὸ στὴ μαχητικὴ διάθεση ποὺ κλείνουν οἱ τραγωδίες του, πρέπει νὰ ἀναζητήσουν καὶ νὰ μελετήσουν μερικὰ κείμενά του ποὺ ἐξηγοῦν τὴν προτίμησή του στὸ θεατρικὸ λόγο, τουλάχιστον τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του, μὰ καὶ εἰδοποιῶν γιὰ τὴ μεταβολὴ ποὺ εἶχε συντελεστεῖ μέσα του καὶ ποὺ δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ γίνεи στίχος λυρικός ἢ δραματικός, ἔκκληση, καταγγελία ἢ ὑπόμνημα. Εὐτυχῶς, ἡ μεταβολὴ αὐτὴ βρῆκε τὸν Σικελιανὸ σὲ πλήρη ὠριμότητα. Κι ἔγινε μόνον δραματικὸς λόγος.

Ἐγραψε, λοιπόν, ὁ Σικελιανὸς σ' ἓνα κείμενο ποὺ τὸ δημοσίευσε τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ 1943: «Βεβαίωτατα, ὅλοι ὅσοι διακονοῦνε ὑπεύθυνα τὴν Ποίηση ζοῦνε σὲ μιὰ ἀκοίμητη συμβίωση μὲ πλατύτερες μορφές ζωῆς καὶ σκέψης, μέσα στίς ὁποῖες ὀφείλουνε νὰ πραγματοποιοῦνε σύγχρονα καὶ τὸ ἔ ρ γ ο τ ο υ ς καὶ τὸ ν ἑ α υ τ ὀ τ ο υ ς. Ἄλλ' ἡ ἀναγωγή στὴν Τραγωδίαν ὡς τὴν ὑπέριστα μορφὴ κοινωνικοπνευματικοῦ δημιουργικοῦ Ὁ ρ γ ί ο υ, δὲν εἶναι δυνατὴ, ἂν ὁ ποιητὴς προκαταβολικὰ δὲν ἔχει πραγματοποιήσει γιὰ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ ὁ λ ὀ κ λ η ρ ο τ ὀ δ ι α λ ε κ τ ι κ ὀ τ ο υ θ ἄ ρ ρ ο ς μ ἔ τ ἠ ζ ω ἠ καὶ δὲν ἔχει κερδίσει ἔτσι ἀπὸ παντοῦ τὴν ἑ ν ι α ί α π ν ε υ μ α τ ι κ ἠ δ ι ἄ σ τ α σ η μ ἔ ς στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ πάρει, ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα, ἄρτια κ' ἄμεση τὴν ἐπαφὴ του μὲ τὸ "Μῦθο". Τὸ προκαταβολικὸ αὐτὸ αἴτημα εἶν' ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο ποὺ προτείνονταν στοὺς Μύστες στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, ὅταν τοὺς διδάσκανε πῶς εἶν' ἀδύνατο νὰ ἰδοῦν ἐξ "αὐτοψίας" τοὺς Δ α ί μ ο ν ε ς καὶ τοὺς Θ ε ο ὓ ς κ' οὔτε δικαιούνταν νὰ τὸ θέλουν, ἂν πρωτότερα δὲν εἶχαν "τ ε λ ε σ θ ε ῖ" ὡς "σ ῶ μ α", δηλαδή ὡς ἀ κ λ ὄ ν η τ η π ν ε υ μ α τ ι κ ἠ σ ω μ α τ ι κ ὀ τ η τ α, ὡς ἄ ρ τ ι ο ῦ Ἡ θ ο ς καὶ Ψ υ χ ἠ, καὶ ποὺ τὸ ἐκφράζανε σὲ κείνους μὲ τὰ ἴδια τοῦτα λόγια: "Ο ὕ χ ρ ἠ Σ' ἔ κ ε ἰ ν ο υ ς β λ έ π ε ι ν π ρ ἰ ν ἠ Σ ῶ μ α τ ε λ ε σ θ ἠ ς". Ὀλότελα λοιπόν παράδοξο, ἂν ἡ ἀρχαία Τραγωδία, ὡς ἡ ὑψιστὴ τῶν ἠρωϊκῶν κοινωνικοπνευματικῶν λειτουργιῶν, ἐπρωτοβγήκε ἀνοπλῆ ἀπ' τὸ στίβο ὅπου Μύηση, Ποίηση καὶ Ἡρωϊσμὸς προετοιμάζανε προαιώνια τὴν ἀνώτατην ἐνσάρκωσή τους στὸν Αἰσχύλο, τὸν Μεμνημένο καὶ τὸν Ἡρώα, κορυφωμένους ἀπ' τὸν Ποιητὴ».

Ἔχουμε ἐδῶ μιὰ καθαρή ἐξομολόγηση, ἀλλὰ καὶ μιὰν ὑψηλὴ φιλοδοξία. Καὶ δὲ μιᾶς μένει πιὰ καμιὰ ἀμφιβολία. Ὁ Σικελιανός, ὄχι τὼ περίπου χρόνια ἔπειτ' ἀπὸ τὸν «Διθύραμβο τοῦ Ρόδου», τὴν πρώτη του τραγωδία, παρουσιάζει τὴ «Σίβυλλα», γιὰ νὰ περάσει πιὰ μὲ τὴ σειρά τῶν ἄλλων τραγωδιῶν του στὴν «ὑπέριστατη μορφή κοινωνικοπνευματικοῦ δημιουργικοῦ Ὁ ρ γ ί ο υ». Ὁ «Διθύραμβος τοῦ Ρόδου», κ' ἔπειτα ἡ «Σίβυλλα», «Ὁ Δαίδαλος στὴν Κρήτη», «Ὁ Χριστὸς στὴ Ρώμη», «Ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ», ὁ «Ἀσκληπιός».

Ἄς σταθοῦμε ὅμως κάποιον γιὰ νὰ δοῦμε καλύτερα τὴ νέα αὐτὴ πορεία τοῦ Σικελιανοῦ. Ἄς ἐπιμεινόμε στο «Χριστὸ στὴ Ρώμη», πὸν δείχνει καθαρά αὐτὴ τὴν πορεία. Κι ἂς σκεφτοῦμε ὅτι εἶναι πολλοὶ οἱ δρόμοι πὸν ὀδηγοῦν στὴν καρδιά μιᾶς ἐποχῆς καὶ στο κέντρο τῶν ἀγωνιστικῶν παλμῶν της. Ἄλλοι ἔρχονται ἀπὸ πολὺ κοντὰ, ἀπὸ χτεσινὲς ἀκόμα ἀγωνίες καὶ θυσίες καὶ περῶνε μέσ' ἀπὸ γεγονότα πὸν σωρεύονται τὸ ἓνα ἀπάνω στ' ἄλλο, ἄνισα, ἀνόμοια, κάποτε ἀντιμαχόμενα. Ἄλλοι ὅμως δρόμοι ξεκινῶνε ἀπὸ πολὺ μακριὰ καὶ κουβαλᾶνε μαζί τους τοὺς θρήνους καὶ τὶς ἐλπίδες αἰώνων καὶ τοὺς ὑψώνουν σὲ πείρα ζωῆς, πὸν μπορεῖ νὰ γίνε καὶ σύμβολο καὶ προφητικὸς λόγος καὶ καθοδηγητικὸ βέλος σὲ ὄρες ταραγμένες καὶ σὲ ψυχὲς κουρασμένες. Οἱ πρῶτοι εἶναι οἱ δρόμοι πὸν φέρουν νωπὸ, ἀσχημάτιστο, ἀκαταστάλαχτο τὸ μῦθο μιᾶς ἐποχῆς, δηλαδὴ τὴ βαθιὰ καὶ καθολικὴ πίστη πὸν κυριαρχεῖ σὲ μιὰ κοινωνία ἢ σὲ μιὰν δλόκληρη ἐποχὴ καὶ τὴν ὀδηγεῖ ν' ἀνακαλύψει τὶς δυνάμεις της, νὰ τὶς ὀργανώσει καὶ νὰ τὶς μαστιγώσει ὅταν χρειαστεῖ ἡ μεγάλη ἔνταση καὶ ἡ πληθωρικὴ ἀπόδοση. Εἶναι ὅμως καὶ οἱ δρόμοι πὸν κομίζουν ἀπάνω σὲ ἀρχαῖες πλάκες χαραγμένο τὸ μεγάλο σύμβολο πὸν ξεπερνάει καὶ τοὺς παλμούς μιᾶς ἐποχῆς καὶ τὸν περιορισμένο ἢ τὸν πλατύτερο μῦθο της. Κι ἀπὸ τοὺς δρόμους αὐτούς, πὸν ὅσο φαίνονται γνώριμοι ἄλλο τόσο δύσβατοι εἶναι, ἀπὸ τοὺς μεγάλους καὶ ἱστορικοὺς αὐτοὺς δρόμους, ἔρχεται «ὁ Χριστὸς στὴ Ρώμη» τοῦ Σικελιανοῦ. Ἔχουν προηγηθεῖ στὴν ἴδια αὐτὴ πορεία ἡ «Σίβυλλα» καὶ ὁ «Δαίδαλος στὴν Κρήτη» τοῦ Σικελιανοῦ. Μὰ ὁ «Χριστὸς στὴ Ρώμη» παρουσιάζει καθαρότερα τὰ γνωρίσματα τοῦ λυρικοῦ θεάτρον, ὅπου ἀνήκει, καὶ κρατάει, κάτω ἀπὸ τοὺς ἀσυγκράτητους ὀραματισμοὺς καὶ τὴν ποιητικὴ μεγαλοστομία, σταθερότερα καὶ πιὸ αἰσθητὰ τὰ αἰτήματά του.

Ὁ ποιητὴς δίνει σ' ἓνα σύντομο πρόλογο καὶ τὴ «φυσικοπνευματικὴ καὶ ἱστορικὴ σκηνοθεσία» τοῦ ἔργου καὶ τὴ «σκηνογραφικὴ πλευρὰ» του. Τὸ τοποθετεῖ «σ' ἓνα πέτρινο μεγάλο ἀλώνι στὴ γωνιὰ ἐνὸς δυτικοῦ ρωμαϊκοῦ προάστειον, ἀπ' ὅπου φαίνεται ἡ Ρωμαϊκὴ Πεδιάδα φορτωμένη στάχνα πὸν ἀπ' τὴ μεγάλη ζέστα γονατίσανε καὶ κράζονε γιὰ θερισμὸ» καὶ ἐξηγεῖ: «Ὁ Ἰησοῦς στὰ Ἱεροσόλυμα ἔχει κι' ὄλας σταυρωθεῖ. Ἐπειτα ἀπὸ τὸσους σταυρικοὺς θανάτους ὁ δικὸς του ἀρχινᾷ νὰ γίνετα ἓνα τεράστιο Σύμβολο, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ὀλοκληρῶνε μιὰ ἐνιαία Συνείδηση ἀνά-

μεσα στους λαούς, ανάμεσα πρὸ πάντων στους Ἰουδαίους καὶ στους Ἑλληνες, πού 'ναι ἀκριβῶς οἱ ἐνταλμένοι ἀπὸ τὴν ἴδιαν Ἱστορία γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση ἐτούτης τῆς Συνείδησης λαοί. Κι' ὥστόσο μόνο αὐτὸ τὸ σύμβολο μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ, ἀκόμα τότε, κάπως ὄρθιο τὸν κατακομματιασμένον Ἄνθρωπο. Τὸ Σύμβολο τοῦ ἴδιου κάποτε ὀλόκληρου, ἂν καὶ τώρα ἀπίθανα ἐξουθενωμένου ἑαυτοῦ του, ὑψωμένου πάνω στὸ ἴδιο ὄργανο τοῦ μαρτυρίου του, ἴσαμε τὴν ὑψιστὴ τοῦ Πάθους καὶ τοῦ Πόνου Κορυφή, ὡς εἰκόνα Ἐσταυρωμένου Θεοῦ». Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι εἶναι ἡ ὥρα τοῦ μεγάλου παροξυσμοῦ τοῦ Νέρωνα πὸν κάνει τὴ Ρώμη πυροτέχνημα πελώριο καὶ μοναδικὸ στὴν Ἱστορία τῶν αἰώνων, καὶ εἶναι ἀκόμα ἡ πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ μὲ ζωηρὰ ἀγωνιστικὴ διάθεση ἀνάμεσα σὲ λαὸ ὀλόκληρο ἀπὸ πεινασμένους, ἀπὸ βασανισμένους, ἀπὸ θλιβεροὺς καὶ ἀπειλητικὸς σκελετούς, πὸν μέσα στὶς φοβερὲς φλόγες τῆς Ρώμης βλέπουν τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ τιμωροῦ. Ὁ διωγμός, μὲ τὶς πρῶτες φλόγες, ἔχει ἀρχίσει, μὰ καὶ ἡ πίστη τῶν κηνηγημένων μπροστὰ στὴ θαυμαστὴ παρουσία τοῦ Ἰησοῦ — ὅλοι βλέπουν, ὅλοι ξεχωρίζουν ἀνάμεσα στὶς φλόγες τῆς Ρώμης Ἐκεῖνον, τὸ κεφάλι του, τὸ λαιμὸ του, τὸ στήθος «πού, καθὼς μᾶς λέει ὁ Σικελιανός, προβάλλει μὲ χρυσὴ ζώστρα ἀπ' τοὺς μαστοὺς ζωσμένο κόντου» καὶ τὰ «πόδια του, προσθέτει ὁ Σικελιανός, σὲ χάλκωμα ἀναμένο» — ἡ πίστη ἔχει γιγαντέφει καὶ ἡ ἔξοδος τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ σκητὴ μοιάζει μὲ θριαμβικὴ πορεία. Ὁ Ἰασαήλ, πρόσωπο τῆς τραγωδίας, μὲ ἀνοιχτὸ ἀπάνω ἀπ' ὅλους τὸ Βιβλίον τῶν Προφητῶν, διαβάσει τὴν προφητεία τοῦ Ἡσαΐα πὸν λέει: (Τώρα πάλι διαβάζω ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Σικελιανοῦ):

«Σὰν ἔρτει ἡ ὥρα ν' ἀκουστοῦν οἱ προσευχῆς σου! Θεὸς νὰ ῥτει ἡ λύτρωση κ' ἐγὼ θάμαι ὁ Σωτήρας τῶν δούλων λαῶν, θὰ σπάσω ἐγὼ τὶς ἀλυσίδες, καὶ στὰ σκοτάδια τοὺς θὰ φέξω τὴν ἡμέρα...». Διαβάσει ὁ Ἰασαήλ καὶ συνεπαίρνει μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς δυνατῆς φωνῆς του ὅλο τὸ λαό. Ὁ προφήτης μιλάει καθαρὰ, ὁ λόγος του πέφτει σὲ ὥρα δύσκολη καὶ ἱστορικὴ, κι ὁ λαός, μὲ ἀνανεωμένους ἐλπίδες, φωνάζει: «Χριστὸς νικᾷ!... Ὁ ἀγωνιστὴς Χριστὸς νικᾷ τὸν κόσμον!».

Μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ πὸν φαίνονται ἀνόμοια μὰ δένονται ἀπὸ μιὰ βαθιὰ καὶ ἀκατάλυτη ρίζα, — ἀπὸ δυνατὸ ὄραματισμὸ ἀπάνω στὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου κι ἀπὸ πόθο λυτρωμοῦ ἀπὸ κάθε ὑλικὴ πέδη, — μὲ θερμὴ ἀναδρομὴ καὶ μὲ ἀγωνιστικὴ διάθεση πηγαίνει πολὺ κοντὰ στὸ θεατὴ καὶ στὸν ἀναγνώστη ἡ τραγωδία αὐτὴ τοῦ Σικελιανοῦ καὶ τὸν καλεῖ νὰ ζήσει ἕνα μεγάλο μῦθο, τὴ θαυμαστὰ γόνιμη πίστη μιᾶς ἄλλης μακρινῆς ἐποχῆς, πὸν εἶναι καὶ μῦθος τῆς ἐποχῆς μας, καὶ νὰ ἀντλήσει ἀπ' αὐτὸν ὄση φλόγα καὶ ὄση καρτερία μπορεῖ νὰ χωρέσει τὸ στέρνο του. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ κι ἀπὸ ἄλλα ἴσως ἀκόμη πὸν μποροῦν νὰ σταθοῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς λογικῆς καὶ νὰ πείσουν ἢ καὶ ν' ἀφήσουν κάποιες ἀμφιβολίες ἀνάλογα μὲ τὸν ἰδεολογικὸ μας προσανατολισμὸ, κλείνει ἡ τραγωδία αὐτὴ τοῦ Σικελιανοῦ ὀλό-

κλήρη τὴν ἰδιοσυγκρασία του καὶ ὑψώνεται σὲ προφητικούς τόνους ὁ ποιητικὸς λόγος της, ἀδιάσπαστος, ἀκμαῖος, ἀσυγκράτητος σὲ ἔξαρση καὶ μαζὶ ὑποταγμένος στοὺς νόμους ἐνὸς στίχου πὸν εὐφραίνει τὴν ἀκοή καὶ ἀφυπνίζει τὴ σκέψη. Ὁ «Χριστὸς στὴ Ρώμη» παρουσιάζει καὶ τοῦτο τὸ ἀξιοσημείωτο, πὸν δὲν μπορεῖς παρὰ νὰ τὸ ἐκτιμήσεις περισσότερο ὅταν τὸν ἐξετάζεις ὄχι μόνο σὰν ἓνα συνθετικὸ ποίημα ἀλλὰ καὶ σὰν τραγωδία, σὰν θεατρικὸ ἔργο: Ἐνῶ ὀλόκληρος σχεδὸν στέκει σ' ἓναν προφητικὸ τόνο, ἔχει (ὁ «Χριστὸς στὴ Ρώμη») τὴ θερμοκρασία τῆς ἀνθρώπινης σάρκας. Ὁ προφήτης, ὁ ἀγωνιστής, ὁ δραματιστής ὑψώνουν τὸ λόγο ὡς ἐκεῖ πὸν θέλουν. Μὰ καὶ ὁ ποιητὴς κρατάει ὀλόκληρα καὶ ἀπαραβίαστα τὰ δικαιώματά του. Ὁ Πρόχορος, πρόσωπο τῆς τραγωδίας πὸν ἐκφράζει τὴν ἑλληνικὴ ἀντίληψη ζωῆς, μᾶς τὸ βεβαιώνει μὲ τοὺς ἀκόλουθους στίχους:

«Ναί, καὶ δὲν τὸν εἶδα (τὸν Χριστό), εἶν' ἡ ἀλήθεια, ὅπως ὁ Παῦλος, καὶ δὲν τὸν ἄκουσα καθὼς οἱ μαθητὲς του... Μὰ σὰν πουλὶ πὸν ξάφνου ὀρφάνεψε ἀπ' τὸ δέντρο σὲ κοιμητήρι κ' ἦταν κόλληβα ἢ θροφή του, σιγὰ - σιγὰ τὸν ἐκατάλαβα, ὡς πὸν τώρα πιά τὸ ψωμί μὲς στὸ ψωμί μου δὲ ζητάω ἢ τὸ κρασί μὲς στὸ κρασί μου. Αὐτὸν ζητάω. Τῆς πιὸ μεγάλης πιθυμῆς γιὰ μὲ εἶν' ὁ ἄντρας... Τί εἶπε τὸ Ναὶ στοῦ ἀγροῦ τὰ κρῖνα, κ' εἶπε ἀκόμα τὸ Ναὶ στὰ μάτια τῶν παιδιῶν πὸν ἀντιφεγγᾶνε γλυκὰ τὴν ἄβυσσο κ' εἶπε τὸ Ναὶ στὴ Μέθη καὶ στὸ κρασί εἶπε τῶν κρασιῶν τὸ Ναί, στὸν ὄνο...».

Παρουσιάζει ἀκόμα ὁ στίχος τοῦ «Χριστοῦ στὴ Ρώμη» προσπάθεια προσαρμογῆς στὶς ἀνάγκες τοῦ σκηνηκοῦ ἔργου: Εἶναι πιὸ εὐκολοὺς στὴν ἀπαγγελία ἀπὸ τὸ στίχο τῆς «Σίβυλλας» καὶ τοῦ «Δαίδαλου στὴν Κρήτη», πιὸ ἀπλὸς στὴ συγκρότησή του καὶ λιγότερο ἀπαιτητικὸς ἀπὸ τὸν ἠθοποιό, πὸν θὰ τὸν πεῖ καὶ θὰ τὸν χρωματίσει, καὶ ἀπὸ τὸν ἀκροατή, — ἀφήνω τὸν ἀναγνώστη, — πὸν μπορεῖ νὰ τὸν παρακολουθήσει ἀνετα.

Καὶ ὅμως ὁ «Χριστὸς στὴ Ρώμη» δὲν εἶναι ὅπως ἔχουμε συνηθίσει νὰ βλέπουμε τὰ σκηνηκὰ ἔργα, θέατρο, δὲν ἔχει τὴ μορφή τῶν σημερινῶν θεατρικῶν ἔργων, καὶ καλεῖ τὸ θεατὴ πὸν θέλει νὰ χαρεῖ τὸν ποιητικὸ καὶ προφητικὸ του λόγο ν' ἀποβάλλει μερικὲς συνήθειες, πὸν ποτὲ δὲν τὸν βοήθησαν νὰ πλησιάσει τὴν ἀληθινὴ τέχνη.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ «Σίβυλλα» ἢ ἀπὸ τὸν «Δαίδαλο στὴν Κρήτη» θριάμβευε καὶ θριαμβεύει τὸ ρεαλιστικὸ θέατρο, ἓνας κόσμος καὶ μιὰ τεχνικὴ, πὸν ὄχι μόνο δὲν κάνουν καμιὰ προετοιμασία ἀλλὰ μάχονται τὸ ποιητικὸ θέατρο. Ἡ μάχη ἦταν δύσκολη καὶ ἀπαιτοῦσε προσπάθεια. Μὰ τὸ εἶπα, νομίζω, τὸ πιστεύω καὶ τὸ ξαναλέω. Κ' ἔχω τὴ βásiμη προσδοκία ὅτι ὁ δημιουργὸς σκηνοθέτης, μαζὶ μὲ τὸν ἄξιο συνεργάτη του ἠθοποιό, μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν τὸν Σικελιανό, πὸν γιὰ ὅσους λόγους ἐξήγησα δὲν τὸν βλέπουμε ἀκόμα ὀλόκληρον στὶς ἐρμηνεῖες τῶν τραγωδιῶν του ὅπως γίνονται τώρα. Θὰ ἔχουμε τότε ἓνα πολυσήμαντο κατόρθωμα. Ἀλλὰ καὶ

πρὶν ἀπὸ τὸ κατόρθωμα τοῦ δημιουργοῦ σκηνοθέτη καὶ ἠθοποιοῦ, ἔχουμε ἀπὸ τώρα τὴν προσφορά τοῦ ποιητῆ, πὸν εἶναι κι αὐτὴ καθαρὰ θεατρικὸ γεγονός, ὄρατὸ ἀπ' ὄλους καὶ ἀναμφισβήτητο. Ἡ ἀναβίωση τῆς τραγωδίας στὴν Ἑλλάδα, πὸν μάταια προσπάθησαν νὰ τὴν ἐπιτύχουν γενεές φιλολόγων, πραγματοποιήθηκε, ἔγινε ἀληθινή, ἔγινε αἰσθητὴ ἀπὸ ἓναν ποιητὴ. Οἱ Δελφικὲς ἐορτὲς ἦταν μιὰ ἀρχή, πὸν χαρακτηρίστηκε, ἀπὸ πολλοὺς ὠραία, θανμάσια χίμαιρα, πὸν ὥστόσο ἔδειξε μοναδικὴ ἀντοχή σὲ δύσκολους χρόνους, ἔφτασε νὰ ὑψωθεῖ στὸ πρῶτο ἴσως πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ γεγονός στὴ χώρα μας, ἀλλὰ καὶ νὰ περνάει κάθε τόσο τὰ σύνορά μας καὶ νὰ κερδίζει ὄχι μόνο τὸν ἔπαινο μὰ καὶ τὴν ἐκπλήξη. Καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός, στὴ ρίζα του, ὀφείλουμε νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι εἶναι ὁ ποιητὴς τῆς «Σίβυλλας» καὶ τοῦ «Χριστοῦ στὴ Ρώμη», μὲ τὴν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀλλὰ σημαντικὴ προσφορά του.

Ἔχουμε ὅμως ἀκόμη ἓνα χρέος. Νὰ ἀσφαλίσουμε αὐτὴ τὴν ἐλληνικὴ ἐπιτυχία ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ ξένων καὶ λίγων εὐτυχῶς Ἑλλήνων σκηνοθετῶν, πὸν ζητοῦν νὰ κάνουν μὲ ἀπαράδεκτα μέσα τὴν ἀναβίωση τῆς ἐλληνικῆς τραγωδίας. Βέβαια, ἡ ἀνανέωση τῶν ἀξιῶν δὲν ἔλειψε ποτὲ ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Εἶναι ἀπαραίτητη. Ὁχι ὅμως καὶ ἡ παρερμηνεῖα βασικῶν στοιχείων ἐνὸς πολιτισμοῦ ὅπως εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία. Κι αὐτὸ ἔγινε πρόσφατα ἀπὸ ξένο σκηνοθέτη, καὶ μάλιστα σὲ χῶρο ἱερό, στὴν Ἐπίδανρο. Ὁμως τὸ θεατρικὸ μας κοινὸν ζωηρὰ ἀντέδρασε. Καὶ τοῦτο εἶναι ἓνα ἄλλο γεγονός, κὸν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν Σικελιανὸ καὶ τὴν προσφορά του στὸν πολιτισμὸ μας. Παλαιότερα, οἱ παρερμηνεῖες τῶν κλασικῶν ἔργων, τὰ ἀπαράδεκτα τολμήματα, πὸν δὲν ἀπέχον πολὺ ἀπὸ τὴν ἀσέβεια γιὰ κείμενα πὸν τὰ ἔχουν σεβαστεῖ οἱ αἰῶνες, μποροῦσαν νὰ περάσουν. Τώρα, ἡ ἀποδοκιμασία ἦταν ἔντονη. Καὶ εἶδαμε ὅτι ἡ προετοιμασία αὐτῆ τοῦ μεγάλου κοινοῦ ἔχει φτάσει πιά σὲ πολὺ ἀξιόλογο ἐπίπεδο. Ὁφείλουμε νὰ τὸ ξαναποῦμε: Αὐτὴ ἡ προετοιμασία ἄρχισε ἀπὸ τὴς Δελφικὲς ἐορτὲς, ξεκίνησε μὲ πρωτοβουλία τοῦ Σικελιανοῦ καὶ συνεχίστηκε μὲ τὴ δύσκολη προσπάθεια ἐκείνων πὸν ἀνέφερα στὴν ἀρχὴ τῆς ὀμιλίας μου, μὲ τὸ μόχθο γιὰ τὴ σωστὴ ἐρμηνεῖα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας. Ἐδῶ ὅμως ἄς τιμήσουμε τὸν ποιητὴ. Τοῦ ὀφείλουμε μιὰ πολυσήμαντη μεταβολή. Ὅλοι μαζί, σοφοί, μορφωμένοι καὶ λαός, βρισκόμαστε τώρα πολὺ κοντὰ σὲ μιὰ πηγὴ ζωῆς ὑψηλῆς στάθμης ὅπως εἶναι ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία, καὶ ἀντλοῦμε ἀνεκτίμητες ψυχικὲς δυνάμεις. Τοῦτο παραμερίζει καὶ τὴς τραγωδίες τοῦ Σικελιανοῦ κι ἄλλες παρόμοιες ἀξιόλογες ἐργασίες καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι, μὲ τὴ σωστὴ ἐρμηνεῖα τοῦ τραγικοῦ λόγου καὶ τὴς προεκτάσεις του στὴ βαθύτερη κατανόηση τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς, μπορεῖ νὰ σταθεῖ ὀρθιὸς ὁ σημερινὸς κόσμος στὴν τόσο ταραγμένη ἐποχὴ μας. Ὁ καθένas καταλαβαίνει πόσο μεγάλη εἶναι αὐτὴ ἡ ὑπηρεσία. Καὶ δὲν πρέπει νὰ διστάσουμε καθαρὰ νὰ τὸ ξαναποῦμε: αὐτὴ τὴν ἀνεκτίμητη προσφορά τὴν ἔκαμε ὁ ποιητὴς στὴς Δελφικὲς ἐορτὲς.